

© Гунько П.М., Гайдуков В.О., Мартинова З.С.  
**Гунько П.М., Гайдуков В.О., Мартинова З.С.**  
**ІСТОРІЯ ПИРОГОВСЬКИХ РЕЛІКВІЙ**

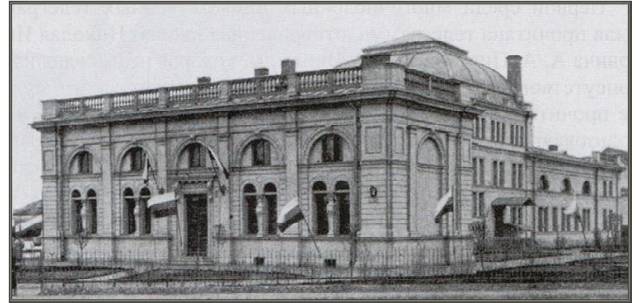
Історія Пироговських реліквій тісно пов'язана з першим музеєм, присвяченим М.І. Пирогову, який був відкритий 1897 року в Санкт-Петербурзі (рис. 1). Ініціаторами створення його були близький друг і соратник М.І. Пирогова, доктор медицини О.Л. Еберман (1830-1902) та професор кафедри госпітальної хірургії Санкт-Петербурзької Військово-медичної академії (ВМА) В.О. Ратімов (1850-1904).

Хірургічний музей М.І. Пирогова (автор проекту - професор архітектури В.О. Шретер) створено також завдяки активності медичної громадськості, в т. ч. придворних лікарів царської сім'ї Романових, подвижницькій діяльності професорів ВМА, пожертві приватних осіб. На його будівництво з державного казначейства Міністерством фінансів було виділено 30 тисяч рублів. Внесок за заповітом дворянки Є.О. Мусіної-Пушкіної склав 60 тисяч рублів.

Першим експонатом Пироговського фонду майбутнього музею був дар доктора медицини Д.І. Виводцева (1837-1896). 1882 року на засіданні Російського хірургічного товариства Пирогова Давид Ілліч зробив повідомлення про спосіб бальзамування тіла М.І. Пирогова, а також про результати патологоанатомічного дослідження фрагмента злоякісної пухлини, що стала причиною смерті, та передав голові правління товариства хірургу Е.В. Каде (1817-1889) фрагмент того ж новоутворення та його мікроскопічні препарати за умови, що вони займуть гідне місце в "пироговському музеї", який "з часом буде влаштований в Санкт-Петербурзі подібно Дюпюїтреновському музею в Парижі" [1].

Експонатом № 2 був бронзовий бюст М.І. Пирогова, виконаний відомим художником і скульптором І.Ю. Репіним (1844-1930). Його придбала на власні кошти вдова О.А. Пирогова (1828-1902) спеціально для Хірургічного музею.

Комплектування майбутньої експозиції здійснювалося 14 років шляхом добровільних пожертв. "Основне завдання музею, - писала газета "Петербурзький листок", - складалося в зборі унікальних предметів, що мають безпосереднє відношення до лікарської і наукової діяльності великого Пирогова" [2]. Тільки протягом першого року в фонди надійшло 547 різних предметів, багато з яких були унікальними. Під одним із них, наприклад, значилось 887 історій хвороб, які велися особисто М.І. Пироговим, 63 вітальні адреси з нагоди 50-річчя його лікарської та наукової діяльності (1881 р.), нагороди, прижиттєві портрети, епістолярна спадщина тощо. Ці та інші раритетні речі були передані в дар музею дружиною, учнями, друзями і колегами М.І. Пирогова, які вважали за честь подарувати реліквії та раритети, пов'язані з його ім'ям. Одним із рідкісних музейних предметів був єдиний екземпляр пироговського атласу з то-



**Рис. 1.** Хірургічний музей М.І. Пирогова м. Санкт-Петербург. 1897 р.

пографічної анатомії, який 1897 року з ініціативи професора Московського університету М.В. Скліфосовського "за височайшим повелінням імператора" був переданий музею "для вічного зберігання" [3, с. 57].

Керівництво ВМА піднесло в дар 158 літографських каменів і 51 анатомічний препарат, виготовлений М.І. Пироговим [3].

Пироговський фонд поповнився листами Миколи Івановича до дружини, які зберіг професор О.Л. Еберман, а також портретом вченого, виконаним художником М.Д. Дмитрієвим-Оренбурзьким безпосередньо до відкриття Хірургічного музею.

Урочистості відбулися 26 жовтня 1897 року. Серед



**Рис. 2.** Військово-медичний музей м. Санкт-Петербург.



**Рис. 3.** Військово-медична академія м. Санкт-Петербург.



Рис. 4. В.М. Шевкуненко.



Рис. 5. О.М. Максименков.

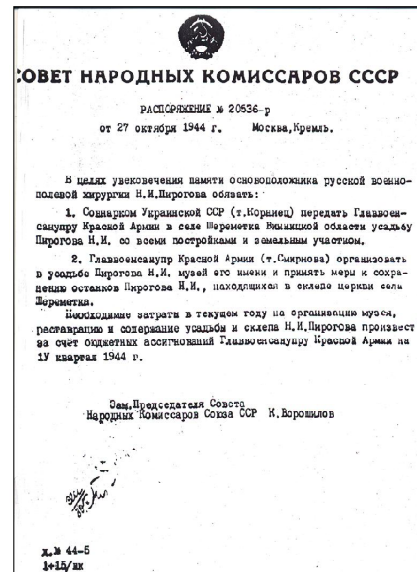


Рис. 6. Розпорядження Ради Народних Комісарів СРСР від 27 жовтня 1944 р.

численних гостей був присутній Володимир Миколайович Пирогов з дружиною. Він зачитав телеграму від Олександри Антонівни, яка у зв'язку з хворобою не змогла приїхати до Санкт-Петербурга.

Після смерті О.А. Пирогової Володимир Миколайович, який своє майбутнє пов'язував із Санкт-Петербургом, передав до Пироговської колекції 340 рукописів батька, різні документи, серед яких на п'яти стояли власноручні підписи Олександра II, ордени та інші відзнаки [4].

Зібравши воедино унікальні предмети і дбайливо зберігаючи їх протягом декількох десятиліть, Пироговський фонд, що був єдиною в світі колекцією подібного роду, належав громадській організації та не перебував під опікою і охороною держави. Внаслідок ряду причин, до початку 30-х років минулого століття Хірургічний музей М.І. Пирогова, після 33-х років роботи, було розформовано. І єдину цілісну унікальну Пироговську колекцію в кількості 1600 експонатів зберегти не вдалося. Реліквії, які вимагали особливого обліку і зберігання, надійної системи охорони від розкрадання та псування, виявилися розрізненими і розділеними. Значна частина з них (близько 500 од.) була передана Військово-медичному музею МО СРСР (ВММ) і (близько 400 од.) ВМА (рис. 2, 3) [3]. Усі інші розійшлися по установах, приватних колекціях, а близько 515 предметів безнадійно втрачені [3].

Збереглися усні перекази про те, що деякі експонати були знищені восени 1935 року. Так, літографські камені, що використовувалися для опублікування атласу топографічної анатомії М.І. Пирогова, перетворені у дрібне кришиво під час ремонту будівель, що належали ВМА. Частина з них використана для пішохідної доріжки, що проходила по внутрішньому двору пироговського музею. Лише поодинокі екземпляри вдалося врятувати [3].

Завдяки подвижницькій діяльності професора ВМА В.М. Шевкуненка (1872-1952) (рис. 4) і його учня про-

фесора О.М. Максименкова (1906-1968) (рис. 5), згодом першого начальника ВММ, вдалося частково об'єднати і зберегти цю унікальну колекцію.

Професор О.М. Максименков, користуючись авторитетом і представленими йому повноваженнями керівника музею, активно комплектував зали майбутніх експозицій унікальними експонатами, які збереглися на кафедрі оперативної хірургії ВМА. І сьогодні ця частина колекції (особисті предмети і нагороди М.І. Пирогова, оригінальна епістолярна спадщина, набори хірургічних інструментів, літографські камені) представлена у ВММ і є найбільш цінною в історичному відношенні.

Так, у фондах цього музею зберігається унікальна реліквія сім'ї Пирогових - твори Амбруаза Паре, видані в Парижі 1607 року із власноручним написом М.І. Пирогова сину Володимирі від 13 листопада 1875 року.

Все, що стосується наукової і видавничої діяльності вченого в галузі прикладної анатомії, зберігається і експонується на кафедрі оперативної хірургії ВМА.

Істинна картина історії збереження пироговських раритетів неможлива без створення Музею-садиби М.І. Пирогова, котрий формувався як філія ВММ (Розпорядження Ради Народних Комісарів СРСР від 27 жовтня 1944 року).

Після зняття блокади Ленінграда і звільнення Вінницької області від німецько-фашистських загарбників силами військових лікарів була розпочата підготовка до створення меморіального музею М.І. Пирогова. На цей раз місцем його розташування обрано не Санкт-Петербург, а територію садиби М.І. Пирогова в с. Шереметка Вінницької області (рис. 6).

Спочатку передбачалося повернути на колишнє місце зберігання, а саме в садибу Вишня, ті пироговські реліквії, які в силу обставин, що склалися, були вивезені і зберігалися понад 30 років у Санкт-Петербурзі. Однак, ці наміри не вдалося здійснити: існувала точка



Рис. 7. Перша експозиція.

зору (усні свідчення ветеранів кафедри академії), що частина експонатів, призначених для передачі Музею-садибі М.І. Пирогова, "затрималася" на кафедрі оперативної хірургії академії.

Крім того, остаточною концепція створення нового музею виявилася зовсім іншою. Так, замість повернення садибі її колишнього вигляду, в експозиції музею був представлений літопис життя і діяльності М.І. Пирогова. Для дотримання подібного стилю, як стверджувалося, не потрібні були справжні пироговські реліквії. Вони замінялися, на жаль, фотокопіями, а оригінали живописних полотен копіювалися радянськими художниками [3].

Перша експозиція музею створювалася в рекордно короткі терміни, близько 3-х років (рис. 7). За цей час зроблено капітальний ремонт будинку М.І. Пирогова, присадибних будівель, приведено до ладу парк і сад, відремонтовано церкву, склеп, проведено перше ре-бальзамування тіла ученого.

Комплектування фондів колекцій не було систематичним, здійснювалось здебільшого за рахунок передачі музейних предметів з ВММ та ВМА, а також за рахунок пожертвувань.

Із ВММ до свого відкриття музей отримав близько 450 експонатів, серед яких виділялося безліч живописних полотен, скульптурних портретів і фотографій (останніх було більше 300) [3].

ВМА передала листи-автографи М.І. Пирогова, його праці, патологоанатомічні препарати, виготовлені вченим, та інше.

За 70 років Національний музей-садиба М.І. Пирогова став духовною скарбницею вітчизняного і світового значення. З кожним роком поповнювався і поліпшувався якісний склад його колекцій, які сьогодні нараховують понад 17,5 тис.



од. зб. Співробітники вирішують проблеми систематизації, класифікації і атрибуції нових надходжень, активно їх популяризують й роблять доступними колу відвідувачів.

Наукова спадщина М.І. Пирогова величезна і вона міцно увійшла в практику світової медицини.

Прижиттєві видання праць геніального вченого займають особливе місце в музейній колекції.

В експозиції представлена дисертація на ступінь доктора медицини "Чи є перев'язування черевної аорти при аневризмі пахової ділянки легко виконуваним і безпечним втручанням?" (рис. 8), яку М.І. Пирогов захистив рівно 185 років тому. Вона стала зразком експериментально-хірургічних досліджень та викликає інтерес у відвідувачів. До речі саме це видання було експонатом Хірургічного музею в Санкт-Петербурзі, що є надзвичайно важливим історичним фактом. Для дисертації художником Ф.С. Шлятером виготовлені малюнки з анатомічних препаратів М.І. Пирогова, шість з яких також експонуються.

Особливої уваги заслуговує класична праця М.І. Пирогова "Ілюстрована топографічна анатомія розпилів, проведених в трьох напрямках через заморожене людське тіло" (рис. 9). Вона і понині є неперевершеним внеском у медичну науку. Чудові малюнки до Ат-

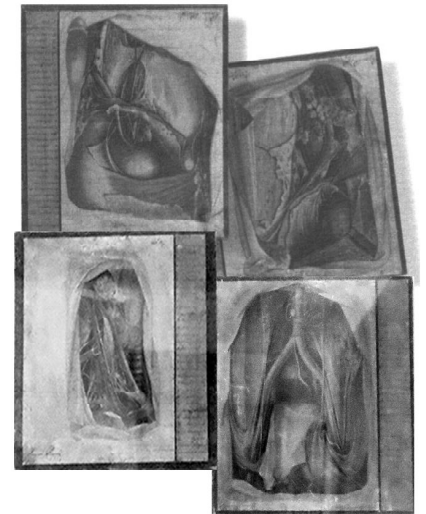
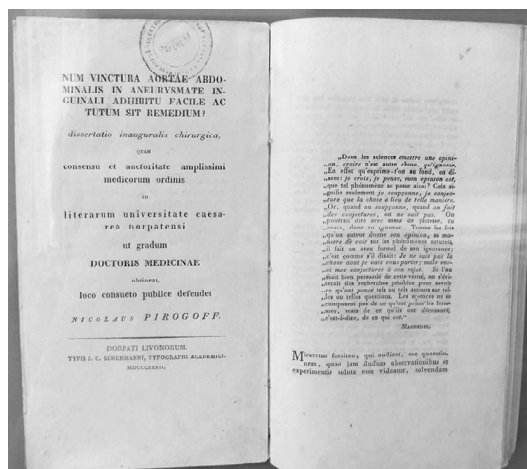


Рис. 8. Дисертація М.І. Пирогова та малюнки до неї.

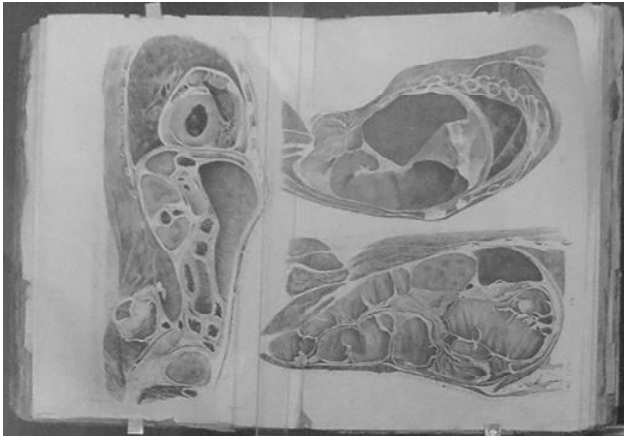


Рис. 9. Праця М.І. Пирогова "Ілюстрована топографічна анатомія розпилів, проведених у трьох напрямках через замороженелюдське тіло".

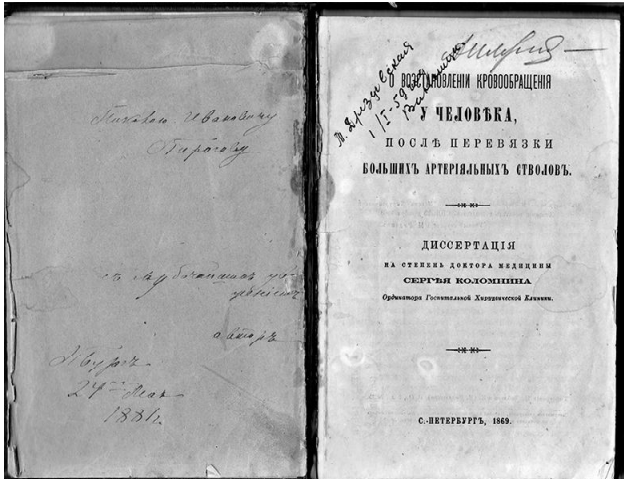


Рис. 10. Дисертація С.П. Коломніна з дарчим написом.

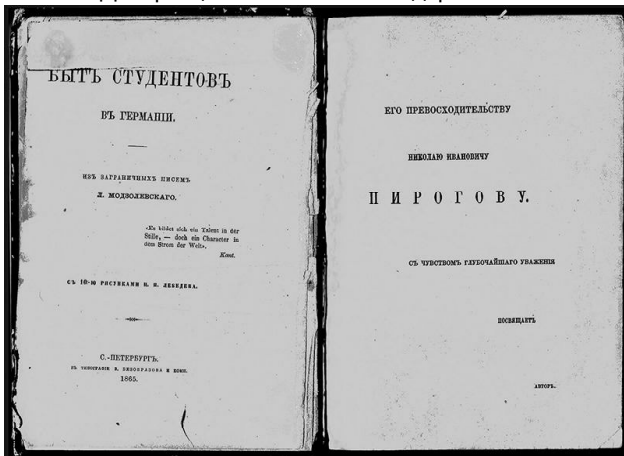


Рис. 11. Модзалевський Л.М. "Побут студентів у Німеччині".

ласу, виконані художниками Р. Мейером, Н. Мартинсоном і К. Моховим, досягли високої досконалості техніки і неповторної витонченості. На підставі цих малюнків виготовлялись літографські камені для тиражування атласу. 1950 року кафедра оперативної хірургії ВМА передала музею 12 таких літографських каменів.

Досвід, набутий на театрі воєнних дій на Кавказі і під час оборони Севастополя, М.І. Пирогов виклав у праці "Основи загальної воєнно-польової хірургії", що видана в Німеччині 1864 року німецькою мовою, а 1865-1866 рр. - російською, яка стала своєрідною енциклопедією для військових лікарів усього світу, і займає достойне місце в експозиції музею.

Видатний вчений є також гордістю педагогічної освіти. Новаторські ідеї щодо організації виховного та навчального процесу, викладені у чисельних педагогічних працях, не втратили своєї актуальності і відіграють важливу роль у становленні сучасної системи освіти і виховання. Так, прижиттєві видання збірників педагогічних статей 1856-1861 рр., представлених в музеї-садибі, уже в II половині XIX ст. вважалися бібліографічною рідкістю [5].

Після смерті Миколи Івановича дружина та син Володимир частину книг із сімейної бібліотеки подарували навчальним закладам, Хірургічному музею М.І. Пирогова, доля решти невідома. Деякі з них із дарчими написами та посвятами зберігаються у фондовій колекції Національного музею-садиби М.І. Пирогова.

- Сергій Петрович Коломнін, видатний вітчизняний хірург, професор свою дисертацію подарував М.І. Пирогову з дарчим написом: "Миколі Івановичу Пирогову з найглибшою повагою. Петербург, 24.05.1881 р." (рис. 10) [6].

- Лев Миколайович Модзалевський, відомий педагог, після зустрічі з М.І. Пироговим у Німеччині книгу "Побут студентів у Німеччині. Із закордонних листів", видану в Санкт-Петербурзі 1865 року, присвятив Миколі Івановичу (рис. 11) [7].

- Михайло Зеленський - молодий вінницький лікар, який працював в садибі Вишня, висловив свої почуття до М.І. Пирогова в дарчому написі на праці "Дифтерит, СПб., 1881 р.": "Моєму незабутньому вчителю Миколі Івановичу, пам'ять про якого мені дорога не тільки як про анатома, хірурга, але й як про глибокого мислителя. До смерті вдячний учень Михайло Зеленський" (рис. 12) [8].

- Після виходу у світ "Севастопольських листів" М.І. Пирогова 1900 року Олександра Антонівна подарувала один екземпляр цього видання з дарчим написом Вінницькій окружній лікарні для психічно хворих (нині обласна лікарня імені акад. О.І. Ющенка)". Ця реліквія з часом повернулася до фондів музею (рис. 13) [9].

У книжковій колекції раритетними виданнями є: стародруки (книги, видані до 1825 року); оригінальні праці відомих вітчизняних та зарубіжних вчених-медиків XIX ст.: Т. Більрота, І.В. Буяльського, Х.Х. Саломона, Ю.К. Шимановського, А. Вельпо, Руста, Мюллера, Диффенбаха; відомих філософів: Канта, Гомера, Гегеля, Цицерона; а також прижиттєві твори письменників та поетів - сучасників М.І. Пирогова: О.С. Пушкіна, І.С. Тургенева, В.А. Жуковського, М.С. Салтикова-Щедріна та підручники XVIII-XIX ст.

Епістолярна спадщина М.І. Пирогова, яка складає

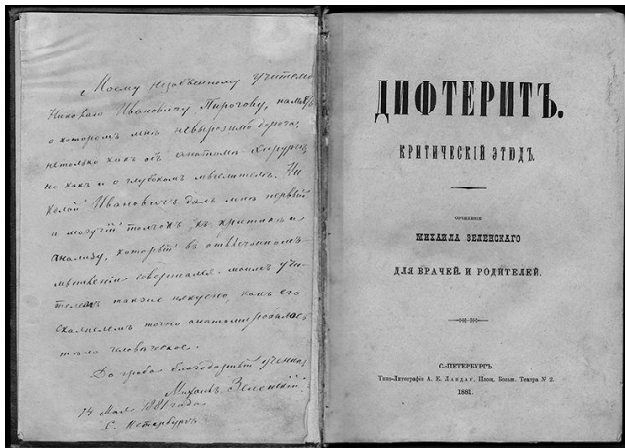


Рис. 12. Праця М. Зеленьського "Дифтерит" з дарчим написом.

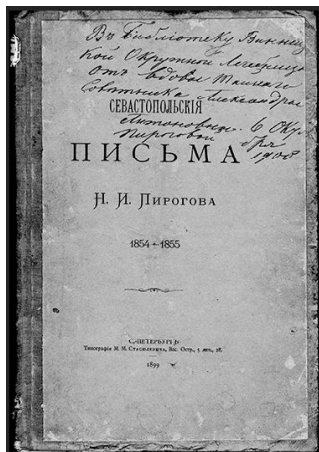


Рис. 13. "Севатопольські листи" М.І. Пирогова з дарчим написом вдови вченого О.А. Пирогової.

великий суспільно-історичний та біографічний інтерес, доповнює фондову колекцію музею. Листування з колегами, друзями, учнями, рідними, з державними установами та товариствами розширює наші відомості про життя, медичну, наукову, педагогічну, громадську діяльність М.І. Пирогова.

Оригінальні рукописи займають почесне місце серед інших пам'яток. Варто зауважити, що в архівному фонді музею зберігається лист-автограф М.І. Пирогова ще від 4 грудня 1837 року Міністру народної освіти з проханням дозволити йому поїздку до Франції для удосконалення своїх знань з хірургії (рис. 14) [10], який був переданий професором О.Л. Еберманом Хірургічному музею 1901 року. До фондів музею-садиби ця реліквія надійшла із ВМА 1952 року.

Слід зазначити, що зусиллями О.Л. Ебермана здійснювали фінансування та первісне оснащення Хірургічного музею в Санкт-Петербурзі. В роки студентства він був спочатку домашнім вчителем, а потім лікарем і близьким другом багатії дворянської родини Мусіних-Пушкіних. І саме за його порадою Єлизавета Олексіївна Мусіна-Пушкіна заповіла значну суму на будівництво цього музею [3].

Великий інтерес для дослідників становлять листи М.І. Пирогова до Й.В. Бертенсона, відомого терапевта, друга і першого біографа вченого. 1896 року племінник Й.В. Бертенсона передав Хірургічному музею 30 листів періоду 1871-1881 рр. І лише через півстоліття невелика кількість їх (6 од. зб.) поповнила фонди Національного музею-садиби М.І. Пи-

рогова. Вони вражають своєю щирістю, відкритістю, повагою та сприяють нашому кращому розумінню душевних якостей людини, що все життя присвятила себе служінню істині і науці.

У квітні 1899 року до Пироговського фонду надійшло листування М.І. Пирогова з К.М. Бакуніною, сестрою милосердя Хрестовоздвиженської общини, дочкою Санкт-Петербурзького губернатора, внучатою племінницею фельдмаршала М.І. Кутузова, яка працювала під керівництвом М.І. Пирогова в обложеному Севастополі.

Спілкування між ними велося впродовж тривалого часу. У листах Миколи Івановича є цікаві роздуми про події Кримської війни, зміст і необхідність праці сестер милосердя. Катерина Михайлівна щиро і довірливо висловлювала свої думки, просила поради.

Сімейний архів К.М. Бакуніної дістався у спадок родині Татарінових, яка передала його до Санкт-Петербурга [11].

Після розформування Хірургічного музею автографи видатного вченого зберігалися в бібліотеці ВМА, а через 65 років надійшли до фондової колекції Національного музею-садиби М.І. Пирогова, в т. ч. і останній лист з Вишні М.І. Пирогова до К.М. Бакуніної від 3 червня 1881 року (рис. 15) [12].

Діяльність М.І. Пирогова на посту мирового посередника 2 дільниці Вінницького повіту характеризує власноручний звіт М.І. Пирогова від 12 вересня 1861 року [13].

Колекцію унікальних експонатів Національного музею-садиби М.І. Пирогова доповнюють 28 листів молодшого сина М.І. Пирогова - Володимира Миколайовича за 1913-1914 роки до С.Я. Штрайха, письменника, відомого біографа батька. В них обговорювались різні питання, але центральне місце посідала тема підготовки до

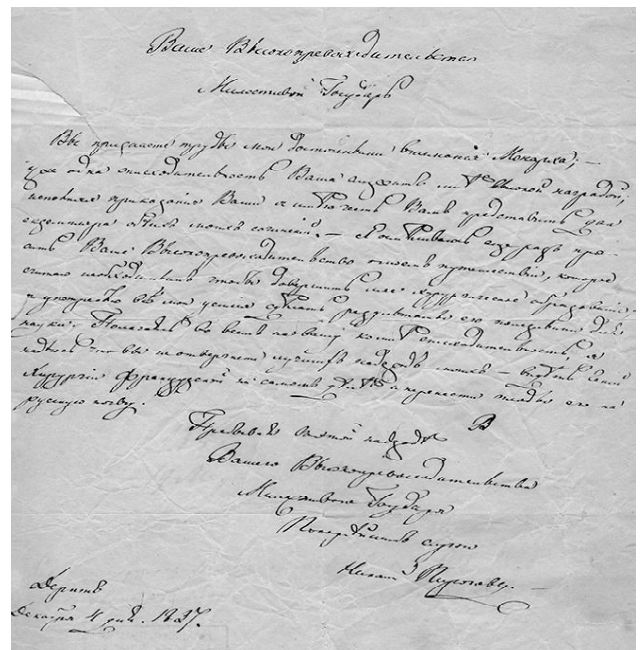


Рис. 14. Лист М.І. Пирогова від 04.12.1837 р.

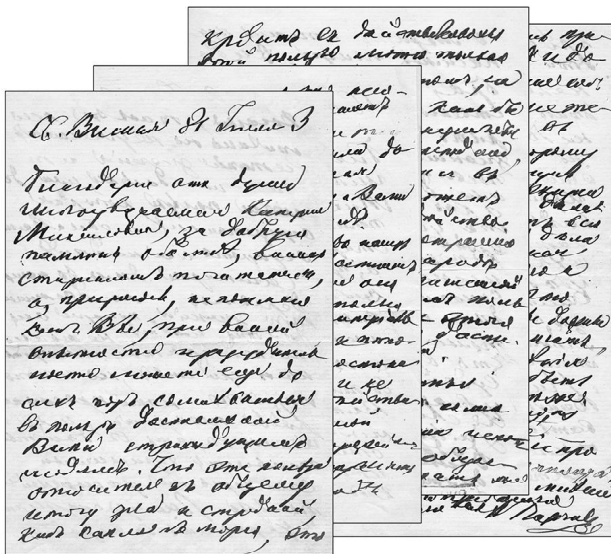


Рис. 15. Лист М.І. Пирогова від 03.06. 1881 р. до К.М. Бакуніної.



Рис. 16. Особисті речі М.І. Пирогова.

публікації праць М.І. Пирогова.

Музей дбайливо зберігає особисті речі М.І. Пирогова, представлені в експозиції кабінету вченого - його срібний кишеньковий годинник і ніж для розрізання паперу (рис. 16).

Особливу цінність також мають патологоанатомічні препарати (рис. 17), виготовлені власноручно М.І. Пироговим,

які 1950 року були передані музею-садибі кафедрою оперативної хірургії ВМА.

Того ж року до фонду надійшли набори хірургічних інструментів, виготовлених на Санкт-Петербурзькому інструментальному заводі, директором якого 1841 року був призначений М.І. Пирогов (рис. 18).

Медичне, госпітальне, аптечне начиння II половини XIX ст. експонується в музеї-аптеці М.І. Пирогова, яка входить до складу музейного комплексу.

У травні 1881 року представники наукових товариств, медичних закладів, вітчизняних і зарубіжних університетів вітали геніального хірурга з нагоди 50-річчя наукової, лікарської та громадської діяльності.

Вітальні адреси були підписані відомими вченими - І.М. Сеченовим, С.П. Боткіним, К.А. Тімірязевим, С.П. Колломніним, М.В. Скліфосовським, Б. Лангенбеком та інши-

ми. Після смерті чоловіка Олександра Антонівна передала Хірургічному музею М.І. Пирогова почесні дипломи і вітальні адреси чоловіка зальною кількістю 124 од.

У II половині XX ст. 35 вітальних адресів поповнили збірку Національного музею-садиби М.І. Пирогова (рис. 19).

Особливий інтерес представляє нумізматична колекція. Висока художня цінність робить її прикрасою музейного зібрання.

Якщо підвести підсумки кар'єри М.І. Пирогова, то варто сказати, що незважаючи на досить широку популярність, він послідовно пройшов усі щаблі чиновницької "Табелі про ранги", і нагороди отримував у суворій послідовності. Учений був удостоєний трьох ступенів ордена Св. Ганни, двох - ордена Св. Станіслава, двох - ордена Св. Володимира і генеральського ордена Білого Орла, яким нагороджувалися чиновники, що мали чин дійсного статського радника і вище (рис. 20). При цьому кожен із цих орденів, починаючи з нижчих ступенів, давав право потомственного дворянства.

В I половині XX ст. відділ нумізматики Державного Ермітажу передав Музею-садибі М.І. Пирогова ордени, а Державний історичний музей поповнив нумізматичну колекцію медалями: "За захист Севастополя", "В пам'ять Східної (Кримської) війни 1853-1856 рр.", німецькою медаллю в

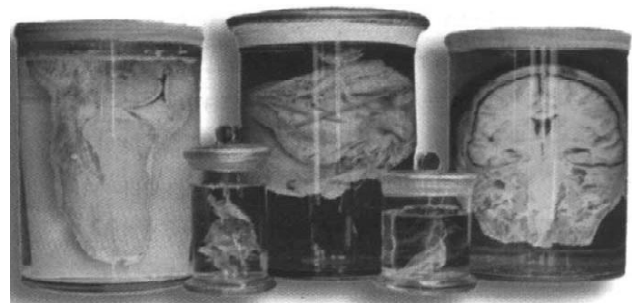


Рис. 17. Патологоанатомічні препарати, виготовлені М.І. Пироговим.

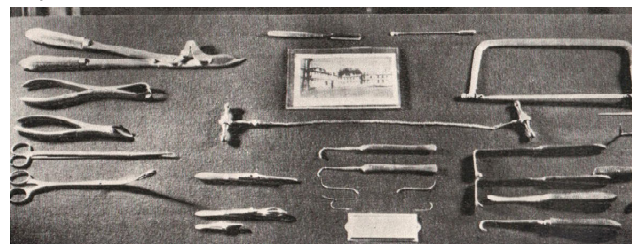


Рис. 18. Хірургічний інструментарій, виготовлений під керівництвом М.І. Пирогова.



Рис. 19. Вітальні адреси на честь 50-річного ювілею діяльності М.І. Пирогова.

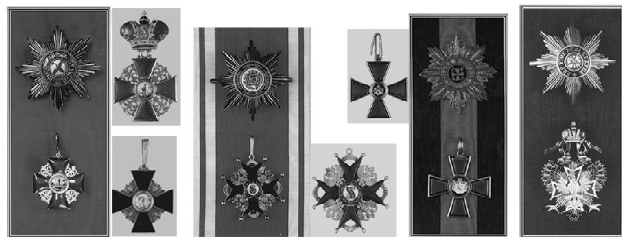


Рис. 20. Нагороди, яких був удостоєний М.І. Пирогов.



Рис. 21. Планові профілактичні роботи в усипальниці М.І. Пирогова.

пам'ять війни 1870-1871 рр. та нагрудними знаками, якими був нагороджений видатний вчений. Особисті оригінальні нагороди М.І. Пирогова знаходяться у ВММ.

До 150-річчя від дня народження М.І. Пирогова був відтворений його робочий кабінет, який відрізняється надзвичайною простотою. Тут немає нічого зайвого, все підпорядковано реаліям часу: меблі II половини XIX ст., відкрита книга і купка рукописів на робочому столі. На стінах картини XIX ст.

У фондовій збірці музею є реліквії, надіслані з Греції правнуком Миколи Івановича А.Д. Гершельманом - сімейний фотоальбом та неопубліковані мемуари про прадіда та з Франції родиною онучки М.І. Пирогова Лідії Миколаївни Мазірової - дагеротипи (перші фотографії, виготовлені на срібній пластині, на яких зображений

М.І. Пирогов із синами, С.-Петербург, 1850 р.); портрети М.І. Пирогова - фото І.М. Шнейдера і К°, Одеса, 1850-ті роки; фото Везенберга і К°, С.-Петербург, 1881 р. Прижиттєві фотографії представляють невелику кількість раритетних експонатів.

Фотографії першого ребалязування тіла М.І. Пирогова 1945 року також можна вважати не менш унікальними.

Національний музей-садиба М.І. Пирогова є не лише місцем збирання архівних документів, книг, фондів збирань тощо, а є науково-дослідним закладом. Уже понад 136 років триває науковий експеримент щодо збереження набальзамованого тіла вченого у природних умовах. Фахівцями Московського науково-дослідного центру ВІЛАР періодично проводяться ребалязування тіла М.І. Пирогова. Науковцями Вінницького національного медичного університету імені М.І. Пирогова разом зі співробітниками музею здійснюються планові профілактичні заходи, забезпечується постійне спостереження за дотриманням стану, умов і режиму його зберігання (рис. 21). Це складає специфіку роботи музею та особливості наукової діяльності.

Сьогодні до складу Національного музею-садиби М.І. Пирогова входять меморіальні будівлі XIX ст.: будинок, музей-аптека, парк і липова алея, улюблене місце відпочинку Миколи Івановича. На відстані більше кілометра від садиби знаходиться церква-усипальниця, побудована 1885 року, де спочиває набальзамоване тіло вченого. Церква діюча, з автентичним іконостасом, культовими речами і пам'ятками сакрального мистецтва. В усипальниці збереглися вінки, покладені під час похорону М.І. Пирогова. Ці будівлі занесені до Державного реєстру культурної спадщини України як пам'ятки історії та архітектури національного значення.

Таким чином, безцінні реліквії з колекції Національного музею-садиби М.І. Пирогова мають не тільки меморіальне значення. В основному це цінні документальні джерела, детальне вивчення яких розкриває чимало нових цікавих фактів з життя та діяльності геніального вченого, а також з історії розвитку вітчизняної медичної науки.

### Список посилань

1. Протоколы и труды Русского хирургического общества Пирогова (1882-1883). - СПб., 1883. - С.20.
2. Закладка анатоми-хирургического музея в память Н.И. Пирогова // Петербургский листок. - 1895. - №253. - 15 сентября. - С.3.
3. Шевченко Ю.Л., Козовенко М.Н. Музей Н.И. Пирогова. - СПб.: Наука, 2005. - 254с.
4. Протоколы заседаний Русского хирургического общества Пирогова (1902-1903). - СПб., 1903. - С.34.
5. Протоколы и труды Русского хирургического общества Пирогова (1895-1896). - СПб., 1897. - С.112.
6. Экспонат Национального музею-садиби М.І. Пирогова № 1913.
7. Экспонат Национального музею-садиби М.І. Пирогова № 1912.
8. Экспонат Национального музею-садиби М.І. Пирогова № 550.
9. Экспонат Национального музею-садиби М.І. Пирогова № 484.
10. Экспонат Национального музею-садиби М.І. Пирогова № 673.
11. Протоколы и труды Русского хирургического общества Пирогова (1898-1899). - СПб., 1900. - С.98.
12. Экспонат Национального музею-садиби М.І. Пирогова № 689.
13. Экспонат Национального музею-садиби М.І. Пирогова № 1125.

Стаття надійшла до редакції 23.05.2017

Гулько Петро Маркович - к. мед. н., генеральний директор Національного музею-садиби М.І. Пирогова, Заслужений лікар України, Лауреат Державної премії в галузі науки і техніки, доцент; +38(0432)438016

Гайдуков Віктор Олексійович - вчений секретар Національного музею-садиби М.І. Пирогова; +38(0432)438016

Мартинова Зинаїда Степанівна - головний зберігач Національного музею-садиби М.І. Пирогова; +38(0432)437148